

ЕТНОГРАФІЧНІ ДАНІ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Андрій МАНДЮК, Юрій ПЕТРИШИН

Львівський державний університет фізичної культури

Анотація. У статті наводяться результати аналізу наукових досліджень з галузі фізичної культури, в контексті яких використано дані етнографічних джерел. Визначено спрямованість та основні особливості згаданих досліджень. Проаналізовані літературні джерела вказують на можливість вивчення різних аспектів фізичної культури за допомогою етнографічних відомостей. У статті зазначені фольклорні жанри, що найчастіше згадуються у відповідних наукових працях.

Ключові слова: фізична культура, рухова активність, наукові дослідження, фольклорна етнографія.

Постановка проблеми. Впродовж тривалого часу на теренах сучасної України відсутність писемності серед переважної більшості населення не існувало можливості письмової фіксації основних закономірностей тих чи інших подій, явищ, властивостей тощо. Обмін інформацією здійснювався переважно в усній формі, тоді як результати тривалих спостережень за тими чи іншими явищами втілювалися в різних видах народної творчості. Завдяки тривалій та ефективній роботі таких учених, як І. Нечуй-Левицький, М. Номис, П. Чубинський, І. Франко, М. Грушевський та інших, на сьогодні систематизовано численні зразки української народної творчості, що дає змогу ефективно їх проаналізувати для сучасної науки.

У наш час галузь фізичної культури посилається на численні наукові дослідження, які визначають основні закономірності організації навчального, тренувального, змагального та відновлювального процесів. Поруч із дослідженнями, так би мовити, прикладного характеру натрапляємо й на багато праць історико-аналітичного змісту, які в свою чергу часто ґрунтуються на етнографічній складовій конкретної національної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У часи незалежної України з'явилася потреба у дослідженнях, у яких як джерельна база використовувався український фольклор. У психології та педагогіці вивчалася можливість використання фольклору в педагогічному процесі (С. А. Хазей (1998), С. В. Волкова (2004), М. О. Семенова (2005)). У галузі фізичного виховання окремі фольклорні жанри використовувалися як джерельна база для досліджень історії та особливостей розвитку фізичної культури на теренах України – В. Старков (1993), А. Цибак (1994), Є. Приступа (1995, 1997), Г. Воробей (1997), А. Вольчинський (1998), В. Левків (1998), Я. Тимчак (1998), І. Кліш (2000), А. Окопний (2001), О. Слімаковський (2001), Н. Деженко (2004). Досліджуючи різноманітні аспекти розвитку фізичного виховання на теренах України в певні історичні періоди, науковці частіше почали звертати увагу на можливість отримання достовірної інформації з етнографічних джерел.

Метою дослідження було встановити специфіку використання етнографічних джерел у наукових дослідженнях фізичної культури.

Завдання дослідження:

1. Визначити основну спрямованість досліджень фізичної культури в контексті яких використовуються етнографічні відомості.
2. Виявити фольклорні жанри, що найчастіше аналізуються у наукових працях фізично-культурно-спортивної тематики.

Методи дослідження:

- аналіз науково-методичної літератури;
- аналіз та синтез.

Результати дослідження. У багатьох наукових працях зміст широкого кола фольклорних творів вивчався з погляду доцільності та ефективності використання останніх у педагогічному процесі насамперед з дошкільнятами та дітьми молодшого шкільного віку. Зокрема, у статті „Дитячий фольклор у контексті зимової календарної обрядовості українців” Н. В. Сивачук висвітлює проблему виховного потенціалу українського дитячого фольклору, акцентуючи увагу на зимовій календарній обрядовості.

У дослідженні „Малі жанри фольклору у виховній роботі з дошкільниками” О. І. Кисельова детальну увагу приділено визначенню самого поняття „дитячий фольклор”, а також проаналізовано його значення в різних аспектах виховання дошкільників.

Результати дослідження використання засобів фольклору у формуванні ціннісних орієнтацій дошкільнят викладено у статті М. Мельничука „Формування духовних цінностей у дітей дошкільного віку”.

Однією з перших праць у нашій галузі, яка показала можливість аналізу зв'язку певного виду творчості, зокрема художньої літератури, з фізичною культурою, була дисертаційна робота Т. К. Градополової «Отражение социальной сущности физического воспитания в русской художественной литературе XIX – начала XX столетий». У цьому контексті слід виділити й дослідження Л. А. Таран «Историко-пропагандистская роль изобразительного искусства в развитии физической культуры и спорта (1920 – 1940 гг.)».

Детальним дослідженням зв'язку української народної творчості з фізичною культурою на сьогодні є праця Є. Н. Приступи «Народна фізична культура українців» [4]. Аналізуючи складові річного циклу святкувань у часи Київської Русі, а саме зимові свята, веснянки та квітальський цикл святкувань, осінні свята, автор говорить про те, що практично кожне релігійно-обрядове свято супроводжувалося специфічними обрядовими діями з рухливими іграми, забавами, піснями, танцями, які проводилися переважно поза межами поселень і переважали на «игрища между селы». В дослідженні аналізується зв'язок певних форм рухливої активності з обрядовим фольклором. Загалом, конкретний період року та його обрядовість аналізуються через призму наявності в них відповідних рухливих ігор і забав. Автор, зокрема, пропонує класифікацію рухливих ігор на дівочі, парубочі, дитячі та змішані. На основі зібраного фактичного матеріалу в дослідженні зроблено висновок стосовно того, що в річному народному календарі суттєве місце посідала система народних свят, важливою складовою виступали різноманітні засоби народної фізичної культури. Крім того, в праці проаналізовано вплив християнства на різного роду язичницькі забобони та традиції [4].

Виокремлюючи поняття національного ідеалу здоров'я, автор вказує на його зв'язок із численними афоризмами, що присвячені здоров'ю, фізичній досконалості, розумовим, морально-етичним та фізичним якостям. У дослідженні наведено тезу про те, що найпоширеніші народні погляди на проблему тілесної і духовної гармонії віддзеркалені в народних приказках та прислів'ях та приказках. Автор звертає увагу на низку особливостей, характерних для українських прислів'їв та приказок. Такими особливостями, на його думку, є:

- чітка статева диференціація поглядів на тілесну досконалість;
- наявність висловів, які засуджують або ж висміюють негативні сторони недостатнього фізичного розвитку;
- розподіл висловів на певні тематичні групи;
- наявність ідеалу здоров'я в змісті прислів'їв та приказок;
- наявність у народних пареміях фенотипних чинників [4].

К. С. Абишев у своєму дослідженні “Національні традиції, звичаї в системі фізкультурно-оздоровчої роботи серед молоді” наголошує на високій ефективності використання національних звичаїв в умовах педагогічного процесу з учнівською молоддю. Автор акцентує увагу на адекватності народних засобів і методів природі дитини та обґрунтовує на основі цього доцільність їхнього використання в педагогічному процесі.

Академіки В. Н. Платонов та С. І. Гуськов у книзі “Олімпійський спорт” в окремому розділі “Міфи та легенди про спорт Древньої Греції” аналізують особливості відображення міфологічних згадок про змагальну діяльність людини і загальне ставлення до ідеалів та цінностей

фізичної культури і спорту в грецькому фольклорі. Зокрема, вчені говорять про те, що дуже важко виявити з плином століть завдання і дати перших змагань із бігу, боротьби, метання диска чи списа; імена перших переможців тощо. Початки цих явищ, як і всіх інших у житті древніх людей, тісно переплетені з численними міфами та легендами, в яких дуже важко виокремити вигадку та достовірну історичну інформацію.

Олімпійська міфологія характеризується яскраво вираженим антропоморфізмом, коли боги наділялися фізичним тілом, яке мало звичайні людські якості. Замість перших сказань про чудовиськ з'являються міфи про героїв (Геракла, Тесея та ін.), які здобувають яскраві перемоги у своїх сутичках за добро та справедливість.

Учені також звертають увагу на те, що в грецькій міфології трапляється чимало оповідей різних видів змагань, де замальовуються деякі особливості їх проведення. Зокрема, наголошується на тому, що міфічні учасники змагань вдавалися задля досягнення перемоги до хитрощів і шахрайства.

Загалом, наскрізною думкою цього дослідження є теза про те, що переважною особливістю в грецькій міфології є змагальний дух, який згодом переноситься на древньогрецький спорт пізніших періодів. Велика пошана до спорту з боку древньогрецького суспільства в останню чергу була зумовлена вірою в те, що саме окремі представники грецького пантеону богів були засновниками тих чи інших видів спорту.

Окремі спроби аналізу міфологічних сюжетів зробили й інші українські дослідники. Зокрема, професор А. Цюсю в дослідженні особливостей розвитку фізичної культури на території України згадує про те, що у свідомості українців існував наділений численними позитивними якостями (не в останню чергу фізичними) герой-оборонець, який був втіленням цінностей тогочасного суспільства. Подвиги цих героїв знайшли своє відображення у великій кількості українських міфів, билин і казок [6].

Згадки про український фольклор знаходимо і в іншому дослідженні професора А. Цюсю „Кулачні бої та боротьба в Київській Русі”. Зокрема, автор говорить про те, що релігійно-обрядові особливості кулачних боїв описуються в літописах, билинах, легендах тощо [5]. Згадує автор і про те, що люди влаштовували “ігрища”, які, як правило, мали ритуальний характер і тісно пов'язувалися з календарною обрядовістю, невід'ємною частиною яких були кулачні бої.

Цікавою в контексті нашого дослідження є наукова праця російських учених В. Т. Дудявцева та Б. Б. Єгорова «Развивающая педагогика оздоровления (дошкольный возраст)». Проводячи аналіз можливості використання фольклору в фізичному вихованні дошкільнят, автори висловлюють низку цікавих, на нашу думку, тез. Зокрема, в згаданій науковій праці йдеться про те, що фольклор є одним із найвпливовіших засобів урізноманітнення процесу фізичного виховання шляхом знаходження нових форм розвитку творчо-рухової індивідуальності дітей [3].

Науковці пропонують такі види фольклорних занять із фізичної культури:

- творчо-рухові заняття, засновані на одному з видів усної народної творчості – потішках, загадках, казках. Під час проведення фізичних вправ доцільно використати 4 – 5 потішок, загадок рухового характеру, а також сюжет однієї або двох казок, доповнюючи їх потішками і загадками;

- сюжетні фізкультурні заняття з додаванням елементів фольклору. Ці заняття проводяться у формі „рухової” розповіді або казки;

- театралізовані фізкультурні заняття з використанням імітаційних, мімічних і пантомімічних вправ, інсценівок та ігор-драматизацій. Діти виконують різні ролі, наслідуючи і копіюючи дії людини, зображуючи тварин, птахів тощо;

- музично-ритмічні заняття, засновані на українських народних піснях і танцях, іграх і хороводах;

- ігрові фізкультурні заняття, побудовані на українських народних рухливих іграх;

- традиційні заняття з використанням елементів фольклору, які поєднують процес навчання, урізноманітнюють його;

- інтегровані фізкультурні заняття з елементами фольклору [3].

У дослідженні В. А. Старкова „До витоків української фізичної культури: народна свідомість у давньоруський період” на основі фольклорних даних проведено класифікацію звичаїв давньоруських вправ побутового, змагального та військово-прикладного спрямування. У цьому дослідженні вперше фізична культура розглядається в усіх своїх зв'язках і відношеннях як складова частина давньоруської цивілізації, акцентується увага на звичаєвому праві, яке охоплювало сформовану багатьма століттями народну обрядовість, і на правових нормах щодо фізичної культури.

Н. А. Деделюк у дослідженні „Традиції фізичного виховання Київської Русі” використала фольклорні матеріали (билини, казки, приказки, прислів'я, пісні, думи, перекази) як джерельну базу. Аналізуючи, разом з іншими джерелами, фольклорні та етнографічні матеріали, автор говорить про існування на наших землях у період Київської Русі досить самобутніх засобів фізичного виховання, які були створені ще в найдавніші часи.

Фольклорний матеріал як джерельну базу використав у своєму дослідженні генези та розвитку правових норм фізичної культури на території України Л. В. Вострокнутов. Одним з результатів цього дослідження стало твердження автора про те, що соціальними витокami юридичних норм, котрі регулювали відносини, пов'язані з фізичною культурою і здоровим способом життя українського народу, були народні вірування, обряди, норми моралі, Етнографічно-побутові чинники. Крім цього, Л. В. Вострокнутов говорить про те, що завдяки міфам упорядковувалася внутрішній зміст поведінки людини: створювалися своєрідні образи для поклоніння (боги, герої, предки), котрі наділялися ідеалізованими вчинками як зразками для наслідування. А за допомогою обрядів і ритуалів влаштовувалася зовнішня форма поведінки [2].

Згадує автор і про народні прислів'я та приказки. Наводячи кілька прикладів народних прислів'їв про здоров'я, автор, проте, не зупиняється на чіткій їх класифікації та систематизації. Важливою тезою є думка автора про те, що фізична культура народу, а також традиції здорового способу життя, упродовж століть регулювалися соціальними нормами (моралі, релігії, звичаїв), провідними з яких були норми звичаєвого права. Великий вплив на фізичну культуру та здоровий спосіб життя народу, зробили національні, релігійні та інші особливості, притаманні конкретному етнічному утворенню (або їх сукупності), а також ті звички, традиції і звичаї, які повторюються і закріплюються у свідомості індивідів, ставали нормами поведінки [2].

Проблеми виховання дітей до 3-річного віку засобами етнопедагогіки досліджувала І. С. Кліш. На її думку, винятково важливе значення у вихованні здорових дітей має родинна педагогіка, яка тривалим еволюційним шляхом сформувала ефективні та доступні засоби і методи виховання особистості. Автор вказує на те, що здоров'я новонароджених зміцнювали, використовуючи різноманітні родинні обряди. Провідну роль при цьому відіграють купання немовлят, натирання цілющими травами, масаж, коливання, годування материнським молоком. Важливе значення для стимулювання росту і розвитку дитячого організму надавалося пересміванням, якими супроводжувалися перші рухи дитини, потішкам – елементарним словесно-руховим іграм дитини з пальчиками, ручками, ніжками; забавлянкам – маленьким віршикам; казочкам, що супроводжувалися елементарними рухами. Широко застосовувалися в народній педагогіці “пальчикові” ігри, ігри для розвитку окремих частин тіла.

У дослідженні авторів І. Кліш, О. Митчик, О. Самчук „Формування у студентської молоді системи науково обґрунтованих знань та вмінь використання засобів етнопедагогіки у процесі виховання дошкільнят” вивчалася ефективність використання засобів етнопедагогіки для формування системи науково обґрунтованих знань у студентської молоді для подальшого їх використання в процесі фізичного виховання дошкільників. У процесі цієї наукової роботи проводився експеримент із застосуванням засобів народної творчості, які б мали сприяти формуванню у студентів позитивного ставлення до традицій рідного народу.

На сьогодні існують дослідження, в яких обґрунтовується використання засобів української обрядовості в навчальних програмах загальноосвітніх закладів різних типів. Зокрема, І. К. Стефанюк у своєму дослідженні „Виховання гуманності підлітків засобами української обрядовості” доводить, що ці засоби – ритуал, пісня, слово-риторика, символіка, ремесла,

ігри, прикмети, усна народна творчість, міф, атрибутика, персонаж – на рівні педагогічних новизни можна застосовувати у практиці школи для виховання гуманності підлітків.

Про фольклор як джерельну базу згадує у своєму дослідженні „Юнацькі ініціації давніх слов'ян – школа сили і мужності” В. Г. Балушок. Автор, зокрема, говорить про те, що джерелами для реконструкції юнацьких ініціаційних ритуалів давніх слов'ян служать: 1) етнографії, зокрема про пізні ініціації у слов'янських народів, що зберегли релікти давніх ритуалів; 2) фольклорні матеріали, зокрема, чарівні казки, які відображали давні ініціації (так звані „ініціаційні” казки), легенди, епічні твори. Аналізуючи матеріали усної народної творчості, дослідник говорить про те, що давньослов'янські ініціації розпочиналися відокремленням ініціантів (молодих хлопців) від громади і відправлення їх у спеціальні місця для продовження подальших випробувань [1]. Окрім проходження спеціальних випробувань на силу, швидкість, спритність, вміння володіти зброєю тощо, ініціант піддавався важким психологічним випробуванням, адже, окрім фізичного виснаження, юнак потерпав від голоду, холоду інколи навіть від болючих поранень, яких зумисно завдавали жериці. Особливу увагу в згаданому дослідженні приділено аналізу символічних перетворень під час ініціацій юнаків на воєнних. Автор досить детально аналізує зміст низки так званих чарівних казок, які, власне, описують такі чарівні перетворення, проводячи паралелі з реальними історичними подіями, що траплялися в житті наших предків.

Підсумовуючи проведений аналіз наукових праць, зазначимо, що можливість дослідження творів мистецтва та літератури в нашій галузі закріплена на законодавчому рівні, адже в законі України „Про фізичну культуру і спорт” серед показників стану розвитку фізичної культури згадується й такий: відображення явищ фізичної культури у творах мистецтва і літератури.

Висновки

1. Дослідження фізичної культури, в контексті яких трапляються посилання на етнографічні відомості, зазвичай мають історичну спрямованість. Етнографічні джерела при цьому використовуються як допоміжні для вивчення особливостей зародження та розвитку організованих форм рухової активності. В деяких наукових працях фольклорний матеріал використано як основу авторських методик, спрямованих на оптимізацію процесу фізичного виховання.

2. Найчастіше у згаданих наукових дослідженнях аналізуються такі фольклорні жанри, як міфологія, паремії та обрядовість. Проведений аналіз показав, що обрядовий фольклор зазвичай згадується в контексті вивчення народних форм фізичної культури, у той час як міфологія та паремії використовуються для визначення місця фізичної культури в системі загальносуспільних цінностей.

Список літератури

1. Балушок В. Г. Юнацькі ініціації давніх слов'ян – школа сили і мужності // Трапляються фізичної культури в Україні. – К. : 1997. – С. 25 – 26.
3. Вострокнутов Л. Д. Генезис і розвиток правових норм в галузі законодавства на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук, спеціальність 12.00.01, – “Теорія та історія держави і права” / Леонід Дмитрович Вострокнутов ; Національний університет внутрішніх справ. – Х. 2003. – 16 с.
4. Кудрявцев В. Т. Развивающая педагогика оздоровления (дошкольный возраст) / В. Т. Кудрявцев, Б. Б. Егоров. – М. : Лига – Пресс, 2000. – С. 229 – 238.
5. Приступа Є. Н. Народна фізична культура українців / Є. Н. Приступа -- Л. : УСА, 1995. – 254 с.

6. Цьось А. В. Кулачні бої та боротьба в Київській Русі / А. Цьось, О. Мазурчук // Психіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : зб. наук. праць за ред. С. С. Єрмакова – Х., 2004. – № 1. – С. 86-94.

7. Цьось А. В. Развитие фізичного виховання на території України з найдавніших часів до початку ХІХ ст. : автореф. дис. ... д-ра наук з фіз. виховання і спорту : спец. 24.00.02 "Фізична культура, фіз. виховання різних груп населення" / Цьось Анатолій Васильович; Харк. нац. акад. фіз. культури. – Х., 2005. – 40 с.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Андрей МАНДЮК, Юрий ПЭТРЫШЫН

Львовский государственный университете физической культуры

Аннотация. В статье приведены результаты анализа научных исследований отрасли физической культуры, в контексте которых использованы данные этнографических источников. Определены основные особенности и направления этих исследований. Проанализированные литературные источники показывают возможность изучения некоторых аспектов физической культуры с помощью этнографических данных. В статье указаны фольклорные жанры, которые чаще всего упоминаются в соответствующих научных трудах.

Ключевые слова: физическая культура, двигательная активность, научные исследования, фольклор, этнография.

ETHNOGRAPHICAL DATA AS A SOURCE BASE FOR PHYSICAL CULTURE RESEARCH

Andriy MANDYUK, Yuriy PETRYSHYN

L'viv State University of Physical Culture

Annotation. The article deals with the analysis results of physical culture scientific research in the context of which the ethnographical data have been used. Basic peculiarities and orientation of the mentioned research have been defined. Analyzed literary sources denote that certain aspects of physical culture can be studied in terms of ethnographical data. The article points out folk genres mostly mentioned in the corresponding scientific works.

Key words: physical culture, motion activity, scientific works, folklore, ethnography.